

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

на правах рукопису

КРЕМЕНА Валерій Іванович

РОСІЙСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ У ФРАНЦІЇ
НА ПОЧАТКУ XX століття

07.00.01 - історія громадських рухів
і політичних партій

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ - 1995

АВ 32.921

Дисертація є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української історії і етнополітики Дніпропетровського державного університету.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
ЧЕРНЕНКО А.М.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
КОРОЛЬОВ В.І.

кандидат історичних наук, доцент
ГОЛУБ А.І.

Провідна установа: Дніпродзержинський технічний
університет

Захист відбудеться "11" вересня 1995 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 053.24.03 по присудженню наукового ступеня кандидата історичних наук в Дніпропетровському державному університеті /м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72, аудиторія 604/.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано "8" серпня 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

І.О.КРИВИЙ

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00755811 (R)

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність роботи. Історична свідомість є інтегральним елементом політичної культури суспільства в цілому і кожної людини зокрема. Без правдивого, очищеного від міфів і фальсифікацій знання про минуле неможливо сформувати особистість громадянина, здатного стати активним суб'єктом процесу демократичного оновлення.

За останні три-чотири роки у цій царині зроблено чимало. Корпус істориків рішуче налаштований на те, щоб повернути втрачену довіру до своєї науки. Взагалі історики зараз увійшли у "моду", оскільки історичні публікації, присвячені насамперед проблемам політичної історії ХХ століття, написані з нових позицій, як правило, відразу ж стають бестселлерами.

В історичній науці останнім часом відбувається концептуальна переоцінка її вузлових проблем. Відрадно, що наше знання про минуле пройшло шлях від уявлень, во від виникнення більшовизму його теорія і практика були "єдино вірними", до усвідомлення того, що завдяки більшовизму в СРСР матеріалізувалася концепція тоталітарного суспільства, хоча й до цього часу "корінного перегляду" поглядів щодо ролі більшовицької партії ще не зроблено. Все це створює певний дискомфорт як для "виробників", так і для "споживачів" історичної продукції. Книги і статті, які ще вчора здавалися новаторськими, морально старіють, не встигнувши побачити світ, а суспільно-історична свідомість, ледве налаштувавшись на одну хвилю, змушена переключатися на іншу. Та все ж процес цей природний. За короткий термін ліквідувати ті завади на шляху пізнання істини, які нагромаджувалися в історичній науці десятиріччями, неможливо. Необхідно бути готовим до подальшого переосмислення концептуальних ланок суспільної історії, оскільки попередню освоєння нового масиву архівних документів, процес, який повинен обов'язково кореспондувати з пошуками нового бачення світу, які властиві як нашій, так і зарубіжній історичній науці.

Однією з важливих ланок політичної історії Росії є проблема виникнення, зміцнення і розвитку російської соціал-демократії, насамперед періоду її вимушеної еміграції, що припав на кінець XIX-перші десятиріччя ХХ століть.

Як відомо, політична еміграція займає провідне місце в історії російського визвольного руху. Всі без винятку революційні організації в Росії до Лютневої революції були нелегальними і мали

свої центри за рубежом. На жаль, донедавна в історичних дослідженнях докладно висвітлювалася лише історія більшовицької еміграції і закордонні зв'язки В.Леніна, у той час як діяльність інших фракцій російської соціал-демократії, а також численних не-пролетарських партій практично залишалася поза увагов фахівців.

Зміна підходів до вивчення проблеми російської політичної, у тому числі соціал-демократичної еміграції вимагає, по-перше, відмови від заідеологізованих фракційних оцінок подій, які мали місце у середовищі закордонної частини РСДРП, і, по-друге, дослідження справжньої, об'єктивної історії груп сприяння партії на місцях, без будь-якого механічного перенесення поглядів центральних органів партії відносно того чи іншого питання на позиції організацій РСДРП в окремих містах чи країнах.

З цієї точки зору період від початку століття до Лютневої /1917 р./ буржуазно-демократичної революції був одним з найважливіших у житті російської соціал-демократичної еміграції, так як саме у цей час не був накопичений чималий досвід роботи, встановлені надійні зв'язки з російськими партійними комітетами, створені керівні органи, опрацьовані важливі теоретичні і практичні засади партійної діяльності.

Проте і до цього часу, ще не створено узагальнюючої праці про російську соціал-демократичну еміграцію у Франції, хоча ця країна довгий час була одним з найбільших центрів, в яких зосереджувалися російські революціонери-емігранти, рятуючись від переслідувань царської охорони.

У тому, що саме Франція стала на початку ХХ століття чи не найголовнішим осередком російської політичної еміграції не було нічого дивного. Як відомо, Париж, Марсель, Тулуза та інші французькі міста традиційно давали притулок багатьом поколінням російських емігрантів. Згадаймо хоча б декабриста М.Тургенева, О.Герцена, М.Бакуніна, П.Кропоткіна та багатьох інших видатних діячів російського визвольного руху, які протягом тривалого часу перебували на французькій землі.

Іншою обставиною, завдяки якій Франція приваблювала російських соціал-демократів було те, що французький уряд виявляв принципову непоступливість у питанні підписання з монархічним режимом Романових угоди щодо видачі йому політичних емігрантів, діяльність яких хоча б і за межами Росії кваліфікувалася царизмом не інакше як злочинна, антидержавна.

Нарешті, демократичні сили російського і французького суспільств здавна об'єднували благородні ідеали гуманізму. У Росії знали безстрашних французьких революціонерів 1789, 1848 та 1871 років, вивчали їх життя і діяльність. У той же час французькі соціалісти були добре обізнані з боротьбою російських демократів, дивувалися їх стійкості і самовідданості.

Прикро, але донедавна еміграція РСДРП і внутріпартійна боротьба за кордоном, зокрема на французьких теренах, досліджувалася лише з точки зору більшовиків, без врахування їх взаємодії і співробітництва з представниками інших фракцій. Саме тому історія закордонних організацій РСДРП у Франції для відтворення всієї повноти картини потребує як нових підходів, так і залучення додаткового фактичного матеріалу. Особливо це стосується взаємодії груп сприяння РСДРП з Центральним Комітетом, діяльності легальних об'єднань, в яких брали участь російські соціал-демократи, їх зв'язків зі студентським та робітничим рухом у Франції тощо.

Важливо також крізь призму різнобічної діяльності колонії РСДРП у Франції детальноше вивчити персональний вклад відомих діячів партії - О.Іоффе, Ю.Мартова, О.Лозовського, Л.Троцького, М.Урицького та інших в загальнопартійну справу боротьби проти царату.

Таким чином, аналіз існуючого стану речей в історичній науці, необхідність суттєвого перегляду і переосмислення діяльності політичних партій і течій, які тривалий час перебували поза межами Росії визначає неабияку актуальність даної теми, виконаної в межах досліджень наукової лабораторії з історії російської політичної еміграції Дніпропетровського державного університету.

Наукова розробка проблеми. Відомо, що тривалий час проблема політичної еміграції взагалі, і еміграції РСДРП зокрема, не виділялася як предмет спеціального дослідження і комплексно не вивчалася. Першими, хто спробував проаналізувати закордонну діяльність російської соціал-демократії були лідери її партійних течій: П.Аксельрод, Г.Зінов'єв, В.Ленін, Ю.Мартов, О.Погресов, Л.Троцький¹. Та оскільки вони були перш за все політиками, кожен з них не міг оцінити події об'єктивно, а лише з точки зору інтересів і цілей тієї чи іншої фракції, у відповідності з нагальними потребами внутріпартійної боротьби.

¹ Див., наприклад: Аксельрод П.В. Объединение российской социал-демократии и ее задачи // Искра. 1904. № 55, 57, 60; Троцкий Л.Д. Наши политические задачи. Женева, 1904 г. т. II.

Велике значення для всієї дожовтневої і наступної історіографічної традиції, в тому числі радянської, мав вихід у світ п'ятитомника під назвою "Суспільний рух у Росії на початку ХХ століття"¹, автори якого Ю.Мартов, П.Маслов, О.Потресов намагалися осмислити передумови, хід та підсумки початкового періоду діяльності РСДРП, участь її у першій російській революції, особливості міжфракційної боротьби соціал-демократів в еміграції. Незважаючи на певний суб'єктивізм при викладі окремих сюжетів, авторам книги все ж вдалося сформулювати низку ідей стосовно історії РСДРП, які були згодом взяті на озброєння переважно небільшовицькою історіографією².

Після встановлення в Росії радянської влади розгорнулася велика робота по збиранню, систематизації і введенню до наукового обігу головним чином ідейно-теоретичної спадщини лідерів більшовизму, насамперед В.Леніна, і партійних документів. Головна увага концентрувалася на публікаціях спогадів про діяльність більшовицької фракції РСДРП, пошуках документальних матеріалів, історії підпільної роботи тощо³. В органі Істпарту "Пролетарская революция" друкувалися не лише мемуари, а й тематично підібрані групи документів, статті про боротьбу фракцій в центральних органах РСДРП, в тому числі і в еміграції⁴. Водночас з'явилися і перші наукові студії, в яких віддзеркалилися окремі сюжети закордонної діяльності російських соціал-демократів⁵.

Чималу роботу по збору біографічних матеріалів та свідчень про роботу окремих комітетів РСДРП здійснювали Всесоюзне товариство колишніх політкаторжан і зсильнопоселенців і Всесоюзне товариство

¹ Див.: Общественное движение в России в начале XX века. Т.3. Кн. 5. СПб., 1914.

² Докладніше див.: История политических партий России / Н.Г.Думова, Н.Д.Ерофеев, С.В.Тютюкин и др.; Под ред. А.И.Зевелева. М.: Высш. шк., 1994. С.20-21.

³ Див., наприклад: Коллонтай А.М. По буржуазной Европе: Записки агитатора.- Казань: Госиздат, 1921 та ін.

⁴ Див., наприклад: Августовский блок 1911-1914 гг. // Пролетарская революция. 1927. № 1. С.125-183; Из переписки местных организаций с заграницным большевистским центром // Там же, 1928. № 9. С.152-192; К истории заграницных организаций РСДРП(б): Документы и материалы // Там же. 1931. № 5. С.114-153 та ін.

⁵ Див., наприклад: Раскольников Ф. Первая поездка В.И.Ленина за границу // Красная новь. 1934. № 1. С.149-153; Стулов П.М. В.И.Ленин и Русская школа общественных наук в Париже // Вестник Академии Наук СССР. 1934. № 1. С.15-30 та ін.

во старих більшовиків. Ними у 20-х-30-х рр. було видано декілька біографічних словників і довідників учасників революційного руху¹. Вони містили чимало даних і про членів груп сприяння партії, і час їх перебування за кордоном.

У другій половині 30-х-на початку 40-х років побачили світ збірники матеріалів з історії "Іскри", а також з'явилися статті П.Пермського, М.Волина та інших істориків, в яких зосереджувалося багато сюжетів, присвячених життю і діяльності колонії РСДРП у Франції².

Слід мати на увазі, що керівництво ВКП/б/ і особисто Й.Сталін недооцінювали роль закордонних організацій у житті партії, оскільки діяльність соціал-демократичної еміграції виходила далеко за межі історії більшовицької фракції. Після листа Сталіна до редакції журналу "Пролетарская революция" /1931 р./ і появи "Краткого курса истории ВКП/б/" /1938 р./ відбулася обвальна "зміна віх" - єдиною пануючою стає сталінська трактовка історії російської соціал-демократії. Сутність її у стислому викладі складається з двохчленної тези: єдиною партією, яка потребує вивчення, є ВКП/б/, причому згідно ракурсів, які сконструйовані самим Сталіним у "Листі" та у "Кратком курсе", всі інші партії і течії реакційні і консервативні, як за своїм складом, програмними документами, так і за тією роллю, яку вони зіграли в історії Росії, а тому немає потреби у їх спеціальному вивченні. З тих пір оригінальні документи і архівні джерела, за якими можна було б відтворити вірогідну історію РСДРП стають недоступними для дослідників, що сприяло зміцненню в історіографії концепції, яка зводила всю її історію лише до обґрунтування непогрішимості висновків В.Леніна і вивчення триумфально успішної боротьби більшовиків з їх політичними супротивниками.

І все ж за певних умов існування даної концепції підготувало ґрунт для постановки питання вивчення політичної еміграції в цілому. Безперечно, спочатку мова йшла лише про більшовицьку еміграцію, яка розглядалася самостійно, ізолювано від інших фракцій.

¹ Див., наприклад: Материалы для биографического словаря социал-демократов, вступивших в рабочее движение за период с 1880-1905 гг. Вып. I. А-Д. М., 1923.

² Див., наприклад: Пермский П. Лекции Ленина в Парижской школе общественных наук в 1903 г. // Исторический журнал. 1937. № 1. С. 48-57; Волин М. " " /булетени "Іскри" на французском языке/ // Пролетарская революция. 1940. № 1. С. 137-141 та ін.

У кінці 50-х-на початку 60-х рр. було опубліковано декілька статей, які безпосередньо стосувалися закордонної діяльності соціал-демократії Росії: взаємовідносин керівництва РСДРП з П Інтернаціоналом, партійного друку, паризької наради більшовиків, підготовки з'їзду РСДРП влітку 1914 р.¹ У них був узагальнений широкий фактичний матеріал, використані численні документи, але все ж автори не ставили собі за мету розглянути закордонні організації соціал-демократів, у тому числі і на теренах Франції. Більше того, у цей час в історичній науці відбулася чергова "зміна віх". Історики і історіографи стали виходити з того, що єдино науковою і абсолютно вірною є ленінська концепція історії Росії.

Перетворення марксизму із наукової теорії в догму, сліпу віру зіграло негативну роль у розвитку історичної науки. Радянські історики у своїх дослідженнях почали виходити і діяти "з марксистських позицій", що переважно означало наслідування черговим постановам ЦК чи редакційним статтям у "Правді". Це означало, по суті, відмову істориків і історіографів від пошуку історичної істини.

В результаті панування єдиної концепції в історичній науці більшість досліджень з питань дожовтневої історії російської соціал-демократії стали практично ідентичними. Тиражування одних і тих же ідей і висновків стало характерною рисою історіографії, що, у свою чергу, формувало мислення, яке ґрунтувалося на цитатному способі викладу партійної історії. Саме наявність відповідних цитат із творів Леніна визначала політичну "благонадійність" та імідж історика².

Вперше питання про спеціальне дослідження революційної со-

¹ Див., наприклад: Володарская А.М. Подготовка съезда большевистской партии в 1914 г. // Исторический архив. 1958. № 6. С.3-36; Трембицкая А.А. Социалистическое движение во Франции в 1899-1917 гг. // Ученые записки МГПИ им. В.И.Ленина. М., 1964; Якушина А.П. Парижское совещание большевиков // Вопросы истории КПСС. 1964. № 12. С.41-53 та ін.

² Ці недоліки були притаманні і дослідженням з історії російської соціал-демократії у Франції. Див., наприклад: Мозкович Г.Г. О выступлениях В.И.Ленина с лекциями по аграрному вопросу в Русской высшей школе общественных наук в Париже / в феврале 1903 г. // Ученые записки Краснодар. гос. пед. ин-та им. 15-летия ВЛКСМ. Вып. XXIII. Каф. общественных наук. Краснодар, 1958. С.175-187; Якушина А.П. Парижское совещание большевиков // Вопросы истории КПСС. 1964. № 12. С.41-53.

ціал-демократичної еміграції було поставлене у докторській дисертації А.М.Черненка, основні положення якої були викладені у його відомій монографії¹. Потім у першій половині 70-х рр. вийшли монографії Ю.М.Арсен'єва, А.П.Якушин² та Я.Є.Квачова³, автори яких у тій чи іншій мірі торкалися проблем становлення і розвитку російської соціал-демократичної колонії у Франції на початку*ХХ ст. Так, історик Ю.М.Арсен'єв, аналізуючи діяльність соціал-демократичної еміграції у період боротьби за створення пролетарської партії, показує, зокрема, боротьбу в редакції "Искры" відносно головних принципів побудови партії. Висвітлені також окремі аспекти підтримування тісних контактів між російськими соціал-демократами, які перебували на французькій землі, і соціал-демократичними групами та комітетами у Росії.

У книзі Я.Є.Квачова аналізується діяльність закордонних соціал-демократичних організацій у роки першої світової війни. Незважаючи на те що автор зосередив увагу на сюжетах, пов'язаних з роботою більшовицької фракції, все ж йому вдалося показати особливості міжфракційної боротьби в лавах РСДРП, становище в центральних органах партії, діяльність різного роду соціал-демократичних служб, які надавали допомогу жертвам політичних репресій з боку царизму, вели соціалістичну агітацію у французьких військах та частинах Російського експедиційного корпусу у Франції тощо.

Багато місця розповіді про різнобічну роботу груп сприяння РСДРП, які знаходилися у Франції, відвела у своїх монографіях А.П.Якушина. Головним результатом її, на думку дослідниці стало те, що вони "сприяли зростанню і збагаченні партійно-політичної думки Росії"³.

У 1972 р. побачила світ книга Р.Ю.Каганової, в якій висвітлювалась діяльність більшовиків у Парижі в зв'язку з метою автора показати період паризької еміграції В.Леніна⁴. Автор детально ана-

¹ Див.: Черненко А.М. В.И.Ленин і закордонні більшовицькі організації /1900-1917 рр./ . К.: Полізна видав. України, 1969.

² Див.: Арсеньев Ю.М. В.И.Ленин и социал-демократическая эмиграция /1900-1904 гг./ . М.: Мысль, 1971; Квачев Я.Е. В.И.Ленин и заграничные секции большевиков /1914-февраль 1917 г./ . Минск: Вышэйш. школа, 1971; Якушина А.П. В.И.Ленин и заграничная организация РСДРП /1905-1917 гг./ . М.: Мысль, 1972; она же. Заграничные организации РСДРП в 1905-1917 гг. М.: Мысль, 1975.

³ Якушина А.П. Заграничные организации РСДРП... С.131.

⁴ Каганова Р.Ю. Ленин во Франции. Декабрь 1908-июнь 1912. Революционер. Теоретик. Организатор. М.: Мысль, 1977.

лізує практично всі напрямки роботи більшовиків у французьких містах у грудні 1908-червні 1912 р., акцентуючи увагу на їх зв'язках з Росією, ленінському керівництву соціал-демократичної фракцією III державної Думи, діяльності партійної школи в Лонжомо тощо.

Важливим внеском у розробку історії створення і діяльності російської соціал-демократичної колонії у Франції на початку XX століття стало дисертаційне дослідження В.Г.Міхальова¹, якому вдалося підготувати цікавий систематичний нарис історії більшовицьких груп і організацій, які знаходились у Франції впродовж тривалого часу - від 1900 до 1917 р. Разом з тим ця робота не була позбавлена і окремих суттєвих недоліків. Автор, зокрема, майже не дослідив меншовицькі групи сприяння РСДРП, групи, до складу яких входили представники обох фракцій, мало уваги приділив їх діяльності у інших, окрім Парижа, французьких містах.

З виходом у світ у 70-ті роки 2-го та 3-го томів Біографічної хроніки В.Леніна² можливості дослідження історії російської соціал-демократичної еміграції суттєво розширилися, оскільки в цих виданнях містилося чимало фактів, що віддзеркалювали події, пов'язані з перебуванням лідера більшовизму в еміграції, зокрема у Франції, стосунками ЦК і ЦО РСДРП з групами сприяння її діяльності у цій країні³.

Разом з тим і у ці роки становлення і розвиток закордонних груп РСДРП в окремих регіонах, їх складні, нерідко антагоністичні стосунки з ЦК РСДРП, все ще залишалися поза увагою істориків. Про це, зокрема, мова йшла на VIII Всесоюзній історіографічній конференції, яка була проведена у жовтні 1984 р. на базі історичного факультету Дніпропетровського університету⁴. Рекомендації конференції були покладені у основу наступних досліджень проблем російської соціал-демократичної еміграції, які побачили світ у кінці 80-х-на початку 90-х років. Їх авторами були відомі вже у на-

¹ Михалев В.Г. Деятельность большевиков в эмиграции. Франция. 1900 - февраль 1917. Автореф. дис. ...канд.ист.наук, М., 1975.

² Ленин В.И. Биографическая хроника. Т.2. /1905-1912 гг./ М.: Политиздат, 1971; Т.3. /1912-1917 гг./ М.: Политиздат, 1972.

³ Див., наприклад: Московский П.В., Семенов В.Г. Ленин во Франции, Бельгии и Дании. М.: Политиздат, 1982 та ін.

⁴ Див.: Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС: Материалы Всесоюзной научной конференции / Под ред. проф. Н.П.Ковальского. Днепропетровск: ДГУ, 1985. С.27..

уковому світі дослідники Є.І.Бородін, В.В.Гоцуляк, Ю.І.Коломєць, В.М.Мороко, М.Д.Некоз, С.І.Поляков та ін.¹

При цьому слід зазначити, що до останнього часу основним елементом і об'єктом досліджень залишалися лише Німеччина, Швейцарія та, почасти, Австро-Угорщина, що значно звужувало можливості дослідження соціал-демократичної еміграції в цілому.

Таким чином, із вищезначеного можна зробити той висновок, що діяльність російської соціал-демократичної еміграції на теренах Франції у 1900-1917 роках ще не одержало адекватного вивчення, оскільки практично відсутні спеціальні історичні роботи, присвячені данній темі. Актуальність і відсутність узагальнювочих праць стосовно досліджуваної проблеми обумовили вибір теми дисертації.

Мета і завдання роботи. У своєму дисертаційному дослідженні автор переслідує мету комплексного вивчення різнобічної і багатогранної діяльності соціал-демократії Росії під час її вимушеного перебування на французькій землі впродовж 1900-початку 1917 рр.

Для досягнення цієї мети автор спробує вирішити наступні завдання:

- проаналізувати історію виникнення і розвитку груп сприяння РСДРП, з'ясувати взаємовідносини між різноманітними течіями в середовищі російської соціал-демократії, вивчити їх зв'язки з центральними органами партії;

- висвітлити діяльність легальних установ, створених російськими соціал-демократами у Франції, визначити їх роль у постачанні партії коштами, прийоми і розміщенні емігрантів, розвитку контактів між групами;

- розглянути той вплив, який емігранти-соціал-демократи здійснили як на стан російської емігрантської колонії зокрема, так і на стан РСДРП в цілому;

- охарактеризувати основні напрямки антивоєнної діяльності російських соціал-демократів у роки першої світової війни, їх зусилля у боротьбі за її якнайшвидше припинення;

- показати участь російських соціал-демократичних емігрантів у французькому робітничому, студентському та антивоєнному рухах.

¹ Див., наприклад: Черненко А.М., Мороко В.Н., В.И.Ленин и заграничные большевистские организации /1903-1907 гг./ . Конспекты лекций к спецкурсу: Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ, 1984; Грицаенко В.И. Заграничные организации РСДРП в Германии и Австро-Венгрии. 1908-1914 гг. Автореф.... канд.ист.наук. Днепропетровск, 1991; Некоз Н.Д. Связи большевистской эмиграции с партийными организациями России /1903-1917/. К.; Одесса: Зиша шк., 1987.

Джерельна база дослідження виключає широке коло опублікованих і неопублікованих документів та матеріалів, виявлених, відібраних і систематизованих у процесі роботи над дисертацією на основні групи, при визначенні яких враховувалися зміст, походження, вид та авторство документів.

Із опублікованих джерел найважливішими є твори і листування керівників російської соціал-демократії, насамперед В.Леніна, Д.Мартова, Г.Плеханова, які віддзеркалювали їх погляди на розвиток партії, стан міжфракційної і внутріфракційної боротьби, зв'язки з керівництвом французької соціал-демократії, членами і секціями РСДРП, які мешкали у цій країні, позицію у ставленні до позапартійних груп.

Наступну групу джерел складають офіційні документи російської соціал-демократії. Вони мають першочергове значення для розуміння процесів, які відбувалися в середовищі партійної еміграції, показують розмежування сил в центральних органах партії. У цьому зв'язку важливими є документи щодо діяльності груп сприяння партії у Франції, причому найкраще їх репрезентують збірники документів, листування діячів РСДРП, а також циркуляри та донесення департаменту поліції Росії. У них висвітлюється стан справ у різних фракціях РСДРП, позиції керівників течій, підготовку ними пленумів і конференцій партії тощо¹.

Значним і багатоплановим джерелом є спогади членів РСДРП та співчуваючих партії, які знаходилися у Франції в досліджуваній період. Це, насамперед, спогади В.Бреслава², Т.Людвинської³, Д.Троцького⁴, І.Хонякво⁵, О.Шляпникова⁶, Ядова⁷ та інших відомих

¹ Див., наприклад: Большевики: Документы по истории большевизма с 1903 по 1916 г. Московского охранного отделения // Под ред. М.А.Цявловского. М.: Политиздат, 1990; Переписка П.Б.Аксельрода и Д.О.Мартова. Берлин: Русский революционный архив, 1924; Социал-демократическое движение в России: Материалы / А.Н.Потресов, Б.И.Николаевский. М.; Л.: Госиздат, 1928 та ін.

² Див.: Бреслав В.И. Встречи в эмиграции в 1909-1911 гг. // Памяти Ленина. Сборник музея революции СССР. М., 1934. С.77-81.

³ Див.: Людвинская Т.Ф. В годы эмиграции /1914-1917/ // Исторический архив. 1962. № 4. С.15-18.

⁴ Див.: Троцкий Л.Д. Моя жизнь. Опыт автобиографии. У 2 т. Т.1. М.: Мысль, 1990.

⁵ Див.: Хонякво И.П. В подполье и эмиграции /1911-1917/ // Пролетарская революция. 1923. № 4 /16/. С.158-175.

⁶ Див.: Шляпников А. Заметки о Франции. Л.: Прибой, 1926.

⁷ Див.: Ядов. Парижская эмиграция в годы войны // Каторга и ссылка. 1924. № 3 /10/. С.195-204.

діячів РСДРП. У них наводяться дані про роботу за кордоном сотень людей, їхніх політичних поглядах та уподобаннях, ставленні до рішень центральних партійних органів.

В окрему групу опублікованих документальних матеріалів варто виділити ті з них, авторами яких були державні службовці охоронного відділення Російської імперії, і які у той чи інший час перебували у Франції, займаючись політичним розшуком¹. Ці матеріали допомагають деталізувати окремі сюжети життя і практики революційної боротьби російської соціал-демократії в еміграції.

Разом з тим найважливішими з точки зору об'єму інформації про діяльність російської соціал-демократичної колонії у Франції є архівні неопубліковані матеріали, які зосереджені, переважно, у російських архівах. Автором вивчені документи 19 фондів Російського центру зберігання і вивчення документів новітньої історії /РЦЗВДНІ/, 11 фондів Російського незалежного інституту соціальних і несоціальних проблем /РНІСНП/, 9 фондів Державного архіву Російської Федерації /ДАРФ/.

Серед цих фондів найбільш репрезентативними щодо документів російської еміграційної колонії у Франції є фонди В.Н.Кричевського /ф.263/, та закордонних організацій РСДРП /1911-1917 рр./ /ф.351/ в РЦЗВДНІ; фонди 148 та 212, в яких зберігаються листівки соціал-демократичних груп, в РНІСНП та фонди особливого відділу Департаменту поліції Росії, зосереджені переважно в ДАРФ /ф.102/. Ці матеріали дозволили простежити становлення російських соціал-демократичних груп у різних французьких містах, особливості їх діяльності, внутріпартійні суперечності, налагодження стійких зв'язків з Росією тощо.

Зрештою останньою своєрідною групою джерел є матеріали російської соціал-демократичної, а також французької періодики, зокрема газет, "Парижский вестник", "Парижский листок", "Пролетарий", "Социал-демократ" та інших, які детально висвітлювали перипетії діяльності російських емігрантів - соціал-демократів за межами Росії, у тому числі і у Франції.

Вивчаючи численні джерела і узагальнюючи їх дані, автор, працюючи над дисертаційним дослідженням, керувався вимогами історизму, об'єктивності та соціального гуманізму. Вирішенню дослід-

¹ Див., наприклад: Сватиков С.Г. Русский политический сыск за границей /По документам Парижского архива заграничной агентуры департамента полиции/. Ростов-на-Дону, 1918 та ін.

ницьких завдань, залежно від наявності джерел і простежуваної концепції, сприяло використання таких спеціально-історичних методів дослідження, як історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний.

Наукова новина дослідження полягає в тому, що автором на основі здійснення дослідження широкого кола проблем, пов'язаних з перебуванням у 1900-1917 рр. російських соціал-демократів у Франції:

1. Проведено ретельний та глибокий аналіз усього загалу історичних фактів, пов'язаних з процесом формування і умов реального існування у вказаний період соціал-демократичної еміграції з Росії у найважливіших її центрах у Західній Європі.

2. Показано важливе за своєю вагою і значенням для російського визвольного руху місце, яке посідала еміграція РСДРП у Франції.

3. Вперше у вітчизняній історичній науці російська соціал-демократична еміграція у Франції у всій своїй сукупності та ідеологічній розмаїтості показана як явище неоднорідне, суперечливе та неоднозначне.

4. По-новому і системно досліджені головні аспекти політичної діяльності російської соціал-демократичної еміграції на теренах Франції - пошук і вибір нею на чужині шляхів та форм революційної боротьби, вплив їх на розгортання визвольного руху у Росії.

5. Широко показано співробітництво соціал-демократів-емігрантів з французькими робітничими та соціалістичними колами, у тому числі в плані антимілітаристської та антивоєнної пропаганди.

Практичне значення роботи полягає у тому, що вона є складовою ланкою у процесі загального вивчення історії російської соціал-демократичної еміграції на початку ХХ століття, допомагає розкрити як загальні, так і особливі риси її діяльності на прикладі Франції.

Поданий у дисертаційному дослідженні фактологічний, біографічний та бібліографічний матеріал може зацікавити істориків, політологів, соціологів і бути використаний при підготовці фундаментальних праць з історії політичних партій та рухів в Росії, її розвитку у нові часи, громадсько-політичної думки; при підготовці узагальнюючих праць з історії російської еміграції, в підручниках та навчальних посібниках з історії Росії та політології для вищих і середніх навчальних закладів, у різноманітних енциклопедичних і довідкових виданнях.

Апробація роботи. Головні результати дослідження доводилися автором до відома учасників республіканської науково-практичної конференції "Актуальні проблеми дослідження біографій пролетарських революціонерів /12-14 жовтня 1988 р., м. Миколаїв/ та учасників щорічних підсумкових конференцій Дніпропетровського держуніверситету у 1987-1990 рр. Матеріали дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського держуніверситету.

II. СТРУКТУРА І КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Структура і зміст дисертаційного дослідження зумовлені поставленою в ньому метою і завданнями. В їх основу покладено проблемно-хронологічний принцип. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

У вступі автор обґрунтував актуальність теми дисертації, визначив хронологічні межі дослідження, визначив його мету та завдання, а також проаналізував стан наукової розробки проблеми, розкрив методологічну та охарактеризував джерельну базу роботи.

У першому розділі "Російська соціал-демократична еміграція у Франції 1900-1907 рр.: протиріччя становлення і розвитку" розглядаються процеси перетворення Франції на один з найголовніших центрів російської соціал-демократичної еміграції на початку ХХ століття, а також аналізуються фактори ідеологічного та політичного характеру, які зумовили появу в її середовищі революційного, реформістського та центристського напрямків. Ці якісні зміни були викликані до життя як загальнонаціональною політичною кризою та швидкою політизацією усіх верств суспільства, так і труднощами, які виникли в результаті суперечливого розвитку міжнародного соціал-демократичного руху.

Розбіжності ідейного характеру, які особливо відчутно виявили себе у стосунках поміж паризьких представників "Союзу російських соціал-демократів" та групи "Боротьба", керівниками якої були В.Стеклов та Д.Рязанов, і редакцій партійних видань "Іскра" та "Зоря", яку у Франції репрезентувала на початку 1901 р. перша іскрівська організація, переросли з часом у протиріччя організаційні не лише представники "Союзу" чи "Боротьби", але й, як це показали подальші події визнані лідери партії В.Мартов, П.Аксельрод, які по-іншому, ніж їх соратник із "Іскри" - В.Ленін, оцінювали перспективи політичного розвитку РСДРП, відчували назрівання

глибокого партійного розколу. В основі його лежали різні погляди на пролетарську партію і її роль у робітничому русі, протилежний підхід до майбутніх можливостей реалізації в Росії соціалістичного ідеалу.

На прикладі розвитку російської соціал-демократичної колонії у Франції матеріали розділу показують, що генераторами внутріпартійної ворожнечі були, як правило, невеликі групи російських марксистів, розкидані по містах Західної Європи, з їхніми вузькогруповими інтересами, чварами та інтригами, які накладали свій відбиток на вирішення багатьох принципів партійного життя.

Як підкреслюється в дисертації, представники паризьких соціал-демократичних груп брали активну участь у багатьох спробах марксистів-емігрантів уникнути розколу своїх рядів. Зокрема, одна з таких спроб була здійснена на "об'єднавчому" з'їзді, закордонних соціал-демократичних організацій 21-22 вересня 1901 р. у Цюриху, де з В. Леніним, який повністю відкидав можливості реформістського шляху розвитку РСДРП, дискутували "французькі емігранти" Б. Кричевський та В. Іваншин¹.

Зі створенням восени 1901 р. Закордонної Ліги РСДРП діяльність російських соціал-демократів у Франції розширилась. Виникли групи сприяння Лізі, які займалися збором коштів для партійних потреб, створенням марксистських емігрантських клубів, проведенням тематичних циклів лекцій, організацією перевезення до Росії "Іскри" та інших партійних видань.

Масова поява у Західній Європі груп сприяння Закордонній Лізі вимагало координації їх діяльності. У червні 1902 у Парижі на засіданні керівництва Ліги було ухвалено спеціального циркуляра, в якому детально розглядалося це питання.

Використовуючи можливості відкритої у Парижі Російської вищої школи суспільних наук соціал-демократи-емігранти брали участь у численних дискусіях як внутріпартійних, так і з своїми політичними суперниками-лібералами, есеерами, синдикалістами тощо.

Розкол на П з'їзді /1903 р./ РСДРП на дві фракції - більшовицьку та меншовицьку значно загострив суперечності між російськими марксистами на теренах Франції. У розділі розкриваються сюжети міжфракційних дискусій, які відбувалися у французьких містах з питань партійного будівництва та перспектив політичного курсу партії. Зокрема, чимало місця відведено участі у цих дискусіях Г. Лейтейзе-

¹ Див.: Записки інститута Леніна. Т. I. М., 1927. С. 101.

на та В.Леніна.

Поступово розбіжності поміж меншовиками і більшовиками стали розповсюджуватися і на питання тактики. Якщо меншовики, які перебували у Франції підтримували демократичні погляди емігрантів-лібералів і увійшли до створеного восени 1904 р. опозиційного самодержавству "паризького блоку", в якому зосереджувалися майже всі еміграційні партії і групи, то більшовики рішуче відкинули навіть саму ідею такого об'єднання.

Незважаючи на суперечливі процеси, які мали місце в емігрантських колах російських марксистів, все ж вони не забували, що самі є частиною загальноєвропейської соціал-демократії. У розділі наводяться численні приклади контактів членів РСДРП з представниками французького соціалістичного руху.

Сюжети, проаналізовані у розділі, доводять, що під впливом революційних подій у Росії і настроїв рядових соціал-демократів із робітничого середовища остаточне оформлення двох самостійних марксистських робітничих партій не відбулося.

Чимало зусиль доклали російські соціал-демократи у Франції для допомоги революційній Росії у 1905-1907 рр. Зокрема, проаналізовані у дисертації джерельні матеріали свідчать про моральну і матеріальну підтримку жертв царських репресій, про залучення до цієї роботи французьких інтернаціоналістів¹.

Зближення позицій більшовиків і меншовиків під час революції було закріплене на IV /об'єднавчому/ з'їзді РСДРП /1906 р./, проте, як виявилось пізніше, це об'єднання значною мірою було формальним.

Багата за змістом діяльність соціал-демократичних груп російських емігрантів на французькій землі у 1900-1907 рр. була невід'ємною частиною історії РСДРП. Незважаючи на численні протиріччя і суперечності поміж фракціями ці групи надали відсутню допомогу революційному рухові у Росії, допомогли зміцнити його організаційні засади. Загартувавшись ідейно і організаційно у боротьбі зі своїми політичними суперниками, ці групи стали згодом важливою базою для подальшого посилення РСДРП як однієї з найвпливовіших політичних сил Росії.

Другий розділ дисертації "Організаційно-практична і теоретична діяльність груп сприяння РСДРП у 1907-1914 рр." присвячений

¹ Див., наприклад: РЦЗВДні. Ф.351. Оп.1. Спр.41. Арк.14; Ф.2. Оп.5. Спр.100. Арк.1-2.

розгляду суперечливих процесів, які відбувалися в емігрантському середовищі в умовах поразки російської революції і загального спадку революційного руху в країні. У зв'язку з наступом реакції у Росії потік емігрантів до європейських країн різко зріс. І знову одним з найбільших еміграційних центрів стала Франція, у столиці якої була найбільша у Західній Європі колонія російських емігрантів - 20 тис. чоловік.

Зосередження у Франції, зокрема в Парижі, головних закордонних партійних центрів стимулювало діяльність колишніх і появу нових груп сприяння РСДРП - в Парижі, Монпельє, Нансі, Страсбурзі і Тулузі¹, у більшості з яких меншовики і більшовики діяли спільно. Проте вже скоро фракційна боротьба в РСДРП поновилася з новою силою. Матеріали розділу, особливо ті, які стосуються взаємовідносин меншовицького Закордонного центрального бюро /ЗЦБ/ і Закордонного бюро Центрального Комітету /ЗБК/, підпорядкованого більшовикам, свідчать, що розбіжності у поглядах членів двох фракцій щодо принципових питань - розвитку партії не можуть бути подолані. Також підкреслюється, що у 1908-1909 рр. практично жодна з груп сприяння партії, які працювали у Франції не мала чіткої позиції стосовно ЦК РСДРП. Гострі сутички поміж групами сприяння, ЗЦБ та ЦК з фінансових питань відзеркалювали і були продовженням організаційної боротьби між собою більшовиків та меншовиків. Якщо перші закликали до зміцнення централізму в партії, то останні боролися за надання групам широкої автономії, аж до права вибирати керівні центри незалежно від рішень ЦК РСДРП.

Автор спеціально зупинився у розділі на внутріпартійній боротьбі та її впливі на організаційну структуру груп, зміни з яких були закономірним результатом принципових розбіжностей в центральних органах РСДРП. Поштовхом до організаційного розмежування закордонної частини партії і оформлення меншовицького центру груп сприяння став серпневий /1908 р./ пленум ЦК РСДРП, який ухвалив розпустити ЗЦБ. Зокрема, найбільші у Франції Паризька та Нансійська групи сприяння не погодилися з резолюцією пленуму, оскільки вважали її втручанням у внутрішні справи закордонних організацій.

Розкол у групах сприяння РСДРП було закріплено на Базельському з'їзді закордонних груп у грудні 1908 р. Від груп сприяння, які працювали у Франції в його роботі взяли участь Семенов, Адашев і Сверчков /від Паризької групи/, Вольський /від групи в Монпельє/

¹ Див.: РНІСІП ФА3. ЦД І-212. 1908 - П.

та Лео /від Нансійської групи/¹.

Як підкреслюється у розділі негативним наслідком Базельського з'їзду було те, що розкол груп сприяння РСДРП, який, фактично, став узаконеним, викликав у багатьох групах хвилю конфліктів і розколів. Цей процес став нерегульованим, оскільки прибічники і більшовиків, і меншовиків прагнули до повного організаційного відокремлення. Центральне бюро закордонних груп /ЦБЗГ/, обране на з'їзді, не змогло серйозно вплинути на хід цього процесу, що зумовило появу вже наприкінці 1908 р. в Нансі і Парижі більшовицьких 2-х груп сприяння РСДРП, у той же час, коли в Страсбурзі і Ніцці до 1912 р. групи сприяння РСДРП залишалися спільними.

Значні труднощі організаційного характеру, в основі яких лежали розбіжності між більшовиками і меншовиками і з якими зіткнулися у 1908-1909 рр. соціал-демократичні групи у Франції, незабаром доповнилися ще й процесами розмежування політичних угруповань всередині самих фракцій РСДРП. Матеріали розділу є ілюстрацією цих процесів, допомагають уявити, що розколи у фракціях і поява "меншовиків-ліквідаторів" та "меншовиків-партійців" чи "більшовиків-одзо-вістів" та "більшовиків-ленінців" були наслідком не лише взаємної, ворожнечі і внутріпартійного багатоголосся, а й залежали від психологічного стану частини емігрантів - морально надломлених людей, які втратили віру у можливість перемоги пролетаріату.

Велику увагу автор приділив аналізу основних форм практичної діяльності соціал-демократів-емігрантів у Франції, їх участі у допомозі поміткаторжанах Росії, в роботі численних комітетів, гуртків, шкіл, які задовольняли духовні потреби емігрантів, у налагодженні товариських зв'язків з французькими соціалістами, підготовці партійних кадрів, пропаганді марксистських ідей тощо.

При висвітленні сюжетів, пов'язаних зі станом справ у закордонних групах РСДРП у Франції напередодні та у роки нового революційного піднесення детально аналізуються спроби фракцій подолати організаційний розкол, оскільки жодна з марксистських течій не могла з успіхом для справи самостійно вести роботу в російських колоніях. Найбільш детально це простежено стосовно діяльності Паризької та Нансійської груп.

Разом з тим сюжети розділу перекондиво доводять, що як ухвали Паризької наради, так і рішення проведеної більшовиками у 1912 р. Празької конференції РСДРП, яка вирішила остаточно розмежуватися

¹ РНІСНІ ФАЗ. ЦД І-212. 1908. №. 30.

ліквідаторами, були неоднозначно зустрінуті соціал-демократичними групами у Франції. Так, група сприяння РСДРП у Німці рішуче засудила конференцію у Празі як фракційну¹, такої ж думки дотримувалася і група РСДРП в Нансі, не було єдності щодо рішень Празької конференції і у членів 2-ої Паризької групи.

В цілому наведений у розділі матеріал доводить, що після короткочасної формальної єдності у лавах РСДРП у стосунках між більшовиками і меншовиками відбувся новий розкол, який віддзеркалив ідейно-політичне протистояння меншовизму і більшовизму. Поява ж соціал-демократичних груп різноманітних політичних відтінків в середині самих фракцій ще більше ускладнила і без того запутану ситуацію. Після Празької конференції РСДРП стало очевидно, що оформлення принципово різних російських пролетарських марксистських партій практично закінчилося.

Зміст третього розділу дослідження "Перша світова війна і російська соціал-демократична колонія у Франції /1914-початок 1917 р./" розкриває проблему участі груп сприяння РСДРП у антимілітаристській, антивсенній боротьбі міжнародного соціал-демократичного руху у роки I-ої світової війни.

Війна стала важким випробуванням для російської соціал-демократичної еміграції. І хоча практично всі соціалісти вважали війну імперіалістичною за своїм характером, але практичні висновки щодо цього, зроблені представниками різних течій і фракцій, суттєво відрізнялися. Головним було питання, як співвіднести з боротьбою проти війни загальну революційну мету - повалення царизму. У цей час колишні ідеологічні розбіжності тимчасово відійшли на другий план. Відповідно до того, як та чи інша фракція або група ставилася до війни серед емігрантів визначилися три основні напрямки: патріотичний, центристський та революційний. Таке розмежування було характерним і для груп сприяння РСДРП у Франції, в яких точилися нескінченні суперечки відносно питання, як співвіднести війну з революцією.

У розділі детально аналізується хід цих дискусій, їх особливості та результативність. Автор підкреслює, що уникнути коливань і розбіжностей щодо ставлення до війни у різних секціях було неможливо. У Парижі в приміщенні Робітничого клубу розпочався запис емігрантів-добровольців до французької армії. Волонтерами ставали і

¹ Заграничним групам РСДРП. 1912. Резолюція Німцської групи РСДРП от 31 марта 1912 г. Д.4.

більшовики і меншовики.

Рішучу боротьбу проти волонтерства і соціал-патріотизму повели більшовики і частина меншовиків на чолі з Мартовим. Автор на численних прикладах показує роль і значення у цьому процесі В.Леніна, В.Мартова, Л.Троцького. аналізує форми і методи їх діяльності, зокрема участь у роботі редакцій інтернаціоналістських газет "Голос", "Наше слово", "Начало" /1914-1917/, а також Паризького інтернаціонального клубу.

Антивоєнна діяльність більшості російських соціал-демократів позначалася і на ставленні до війни французьких соціалістів. Секції РСДРП, які існували в Парижі, Тулузі, Монпельє, пропагували серед них антивоєнні ідеї. Більше того, більшовики вступали до лав партій тих країн, де вони проживали, боролися за згуртування лівих соціал-демократів на міжнародній арені. Так, у Французькій соціалістичній партії працювали І.Арманд, С.Гопнер, І.Хонявко, М.Сталь, Г.Біленький, К.Кочіашвілі, О.Шаповалов та ін.

Аналізуючи роль Циммервальдської /1915 р./ та Кінтальської /1916 р./ міжнародних соціалістичних конференцій, участь у них представників груп РСДРП у Франції, автор доводить, що згуртування на цих конференціях соціал-демократів Європи навколо антивоєнних гасел допомогло російським соціал-демократам у Франції розширити діапазон своєї пропаганди серед членів російської колонії і французьких робітників.

Зміст розділу дозволяє зробити висновок про те, що у роки світової війни російська соціал-демократична колонія у Франції не лише продовжувала брати активну участь в організаційно-практичній роботі по згуртуванню антивоєнних сил російської еміграції, але й докладала чималих зусиль до того, щоб об'єднати навколо антивоєнних гасел інтернаціоналістів інших європейських країн, насамперед лівих елементів французького соціалістичного руху. Використовуючи можливості Паризького інтернаціонального клубу та його відділень, розповсюджуючи численні друковані видання, працюючи серед солдатів, російські соціал-демократи у Франції виявили себе справжніми інтернаціоналістами, які, безперечно, зміцнили свій вплив і авторитет напередодні Лютневої революції.

У висновках підводяться підсумки проведеного дослідження, сформульовані загальні висновки, визначене коло проблем, які вимагають подальшого спеціального вивчення.

Основні положення дисертації викладені у наступних публікаціях:

1. Встречи В.И.Ленина с рабочими-революционерами в Париже /1908-1912/. Тез. докл. респ. научн.-практ. конф. Николаев, 1988.- Ч. I.- С.28-31.
2. О руководстве В.И.Лениным подготовкой и воспитанием партийных кадров из среды рабочего класса /1912-март*1917 гг./. /Научные труды по истории КПСС. Республиканский межведомственный научный сборник. Выпуск 162. В.И.Ленин и история зарубежных организаций РСДРП.- 1990.- С.71-74. /В співавторстві/
3. Російська соціал-демократична колонія в Парижі на початку I світової війни.- Дніпропетровськ: ДДУ, 1995.- 4 с.

Кремена В.И. Российская социал-демократическая эмиграция во Франции в начале XX в.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01. История политических партий и общественных движений. Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1995.

Защищается рукопись содержащая анализ деятельности российской социал-демократической эмиграции во Франции с 1900 до 1917 года. В диссертации рассмотрены основные направления и формы организационно-практической и идейно-теоретической работы групп содействия РСДРП, существовавших в нескольких городах Франции. Большое внимание автором уделено взаимоотношениям между различными течениями в партии. Прежде всего это относится к двум основным фракциям в РСДРП: большевистской и меньшевистской. Материалы исследования получили практическую реализацию в опубликованных статьях и педагогической работе автора.

Kremien' V.I. Russian social-democratic emigration in France at the beginning of the 20th century.

Dissertation for the degree of the master of historical sciences in the history of political parties and public movements (speciality 07.00.01) Dnipropetrovsk State University, Dnipropetrovsk, 1995.

To be defended is the manuscript containing the analysis of the activity of russian social-democratic emigration in France from 1900 to 1917, in the dissertation are considered basic trends and forms of practical organization and ideological theoretical work of RSDLP assistance groups which existed in some french cities. The author pays great attention to interrelations among various fractions in the party. It, first of all, refers to the two basic fractions with in the RSDLP: bolshevist and mensevist. The author's ideas have received practical realization pedagogical work.

Ключові слова:

Франція, еміграція, соціал-демократи.

м.п. ДГУ з.ар. 1340-100

454772

AB 32.92

AB 32.921